

Iz djela *Rasprava o načelima ljudske spoznaje*
Izvornici: George Berkeley, *Treatise concerning the Principles of Human Knowledge*. U: *Philosophical Writings* (urednik T. E. Jessop), Nelson, New York, 1952, pp. 49–82.
George Berkeley, *Principles of Human Knowledge / Three Dialogs*, (urednik R. Woolhouse), Penguin, New York, 1988, pp. 53–78).

Prijevod: Vanda Božičević

*U kojoj se propituju glavni uzroci zabluda i poteškoća
u znanosti, kao i temelji skepticizma,
ateizma i nereligioznosti*

1. Svakom tko izvrši pregled nad predmetima ljudske spoznaje očigledno je da oni predstavljaju bilo ideje zbiljski utisnute u osjetila, bilo one koje zamjećujemo obraćajući pozornost na osjećaje i na djelatnost uma, te naposljetku, ideje stvorene pomoću pamćenja i predočavanja, bilo sastavljanjem, rastavljanjem ili pukim predstavljanjem onih izvorno zamijećenih ideja na gore spomenute načine. Vidom stječem ideje svjetosti i boja s njihovim brojnim stupnjevima i promjenama. Dodirom zamjećujem, primjerice, tvrdo i meko, toplinu i hladnoću, kretanje i otpor, te ono što je u njima više ili manje, bilo količinom ili stupnjem. Njuh me opravljaju mirisima, nepci okusima, a sluh prenosi u um zvukove sa svom raznolikošću njihova tona i skladbe. Pa kako o nekima od tih (ideja) zapažamo da prate jedna drugu, dolazi do toga da ih označujemo jednim imenom, pa one tako slove kao jedna stvar. Primjerice, opazivši da izvjesna boja, okus, miris, oblik i čvrstoća idu zajedno mi ih objašnjavamo kao jednu odjelitu stvar, označenu imenom „jabuka”. Drugi zbrojevi ideja sačinjavaju kamen, drvo, knjigu i slične osjetilne stvari; koje, budući ugodne ili neugodne, u nama pobuđuju osjećaje ljubavi, mržnje, radosti, tuge, i tako dalje.

2. No pored sve te beskrajne raznolikosti ideja ili predmeta spoznaje, postoji i nešto što ih spoznaje i zamjećuje, što vrši razne radnje, kao što su htijenje, predočavanje, i sjećanje na njih. To zamjećujuće, aktivno biće jest ono što zovem *umom, duhom, du-*

šom ili svojim jastvom. Tim riječima ne označavam nijednu od svojih ideja, već stvar koja je od njih u potpunosti odjelita, u kojoj one postoje ili, što je isto, kojom su one zamijećene; jer postojanje neke ideje sastoji se u tome što biva zamijećena.

3. Svatko će dopustiti da ni naše misli, ni osjećaji, ni ideje oblikovane predočavanjem ne postoje izvan uma. A čini se podjednako očevidnim da ni raznoliki osjetni doživljaji ili ideje utisnute u naša osjetila, koliko god bile međusobno stopljene i spojene (to jest, koje god predmete one sastavljale), ne mogu postojati drugačije no u umu koji ih zamjećuje. Mislim da se intuitivna spoznaja o tome može postići kod svakog tko obrati pozornost na to što se podrazumijeva pojmom *postojati* kad ga se primjenjuje na osjetilne stvari. Stol na kojem pišem, kažem, postoji, to jest vidim ga i osjećam; a kad bih ja bio izvan svoje radne sobe, rekao bih da postoji, misleći pritom da bih ga mogao zamijetiti da sam u svojoj radnoj sobi, ili da ga neki drugi duh trenutačno zamjećuje. Postojao je neki miris, to jest namirisana je; postojao je neki zvuk, što će reći netko ga je čuo; neka boja ili oblik, koji su zamijećeni vidom ili dodirrom. To je sve što ja mogu podrazumijevati pod tim i sličnim izrazima. Jer, ono što se govori o apsolutnom postojanju nemislećih stvari, bez bilo kakvog odnosa prema njihovom zamijećenosti, to mi izgleda potpuno neshvatljivo. Njihovo *esse* je *percipi*, i nemoguće je da bi one imale bilo kakvo postojanje izvan umova ili mislećih stvari koje ih zamjećuju.

4. Među ljudima uistinu začudo prevladava mnijenje da kuće, planine, rijeke, jednom riječju svi osjetilni predmeti, imaju prirodno ili stvarno postojanje, odjelito od toga što su zamijećene razumom. No koliko god bila velika sigurnost i privola koju ovo načelo zadobiva u svijetu, ipak svatko tko ga u svom srcu dovede u pitanje, moći će, ako se ne varam, zamijetiti da ono uključuje očigledno proturječje. Jer, što su drugo gore spomenuti predmeti no stvari koje zamjećujemo osjetilom, te što drugo zamjećujemo osim naših vlastitih ideja i osjetnih doživljaja; i nije li očito neprihvatljivo da bi bilo koji od njih, ili bilo koji njihov spoj mogao postojati nezamijećen?

5. Kad taj stav temeljito ispitamo, možda će se naposljetku otkriti da on ovisi o učenju o *apstraktnim idejama*. Može li, na-

ime, postojati zgodniji napor apstrahiranja od toga da razlikujemo postojanje osjetilnih predmeta od njihove zamijećenosti, tako da ih zamislimo kako postoje nezamijećene? Svjetlost i boja, toplina i hladnoća, protežnost i oblici, jednom riječju stvari koje vidimo i osjećamo, što li su no brojni osjetni doživljaji, pojmovi, ideje ili utisci na osjetila; i je li ih, makar i mišlju, moguće razlučiti od zamjećivanja? Što se mene tiče, to bih podjednako mogao, kao i razdvojiti neku stvar od nje same. U mislima uistinu mogu razdvojiti, ili zamisliti odvojeno jednu od druge, one stvari koje možda nikad nisam osjetilom zamijetio tako razdvojene. Tako predočujem ljudski trup bez udova, ili zamišljam miris ruže, a da pritom ne mislim na samu ružu. Sve dotle neću poricati da mogu apstrahirati, ukoliko se to u pravom smislu smije zvati *apstrahiranjem*, a proteže se samo na odvojeno zamišljanje takvih predmeta za koje je moguće da stvarno postoje, ili da zbiljski budu zamijećeni odvojeno. Moje zamišljanje, međutim, ili moć predočavanja ne doseže onkraj mogućnosti stvarnog postojanja ili zamjećivanja. Dakle, kao što je za mene nemoguće nešto vidjeti ili osjećati bez zbiljskog osjetnog doživljaja te stvari, isto je tako za mene nemoguće zamišljati u svojim mislima bilo koju osjetilnu stvar ili predmet odjelito od njegova osjećanja ili zamjećivanja.

6. Neke su istine umu tako bliske i očite da čovjek treba samo otvoriti oči da bi ih vidio. Takvom smatram i onu važnu istinu, naime da sav nebeski kor i pokušstvo zemlje, jednom riječju sva ona tijela koja sačinjavaju moćni okvir svijeta, nemaju nikakvu opstojnost izvan uma, da je njihov bitak u tome da budu zamijećena ili spoznata, te da shodno tome, sve dok ih ja zbiljski ne zamjećujem, ili dok ne postoje u mom umu ili u umu nekog drugog stvorenog duha, one nužno ili uopće nemaju postojanja, ili opstojaju u umu nekog vječnog duha: jer potpuno je neshvatljivo i uključuje svu besmislenost apstrahiranja pripisivati bilo kojem njihovom pojedinačnom dijelu postojanje neovisno o duhu. Da bi se u to uvjerio, čitalac treba samo razmisliti i u svojim vlastitim mislima pokušati razdvojiti bitak osjetilne stvari od njene zamijećenosti.

7. Iz onog što je rečeno slijedi da ne postoji nikakva druga supstancija osim *duha*, ili onog tko zamjećuje. No da bi se ta stvar potpunije dokazala, uzmimo u obzir da su osjetilne kakvoće boja, oblik, kretanje, miris, okus i slično, to jest ideje zamijećene osje-

tilom. To da ideja postoji u stvari koja ne zamjećuje očito je proturječe; jer imati ideju jedno je te isto što i zamjećivati, pa stoga ono u čemu su boja, oblik i slične kakvoće mora njih zamjećivati; jasno je, dakle, da ne može biti nikakve nemisleće supstancije ili *substratuma* tih ideja.

8. No, reći ćete vi, premda same ideje ne postoje izvan uma, mogu postojati njima slične stvari, čije su to kopije ili slike, a te stvari postoje izvan uma, u nemislećoj supstanciji. Odgovaram: ideja ne može biti nalik ničem drugom do li nekoj ideji; boja ili oblik ne nalikuju ničem drugom doli drugoj boji i obliku. Ako se bar malo zagledamo u naše misli, otkrit ćemo da nam je nemoguće zamisliti bilo kakvu sličnost osim među našim idejama. I ponovo, pitam jesu li ti pretpostavljeni izvornici ili vanjske stvari, čije slike ili predstave su ideje, sami po sebi zamjetljivi ili nisu? Ako jesu, oni predstavljaju ideje, i time smo dokazali našu stvar; no ako kažete da nisu, pitam svakoga ima li smisla tvrditi da boja nalikuje nečemu nevidljivom; tvrdo ili meko, nečemu nedodirljivom; i tako glede drugih ideja.

9. Postoje neki koji prave razliku između *primarnih* i *sekundarnih* kakvoća: pod prvima podrazumijevaju protežnost, oblik, kretanje, mirovanje, čvrstoću ili neprobojnost, i broj; pod drugima podrazumijevaju sve druge osjetilne kakvoće, kao što su boje, zvukovi, okusi, i tako dalje. Ideje što ih imamo o njima oni ne priznaju kao slike bilo koje stvari što postoji izvan uma ili je nezamijećena; ali žele da naše ideje primarnih kakvoća budu obrasci ili predodžbe stvari koje postoje izvan uma, u nemislećoj supstanciji koju nazivaju *materijom*. Pod materijom stoga trebamo podrazumijevati nepokretnu, bezosjetilnu supstanciju, u kojoj protežnost, oblik i kretanje zbiljski opstojе. No iz onog što smo dosada pokazali očito je da su protežnost, oblik i kretanje samo ideje koje postoje u umu i da ideja ne može ničemu biti nalik doli drugoj ideji, te da stoga ni ideje, ni njihovi prototipovi ne mogu postojati u supstanciji koja ne zamjećuje. Jasno je, dakle, da sam pojam onog što se zove *materija* ili *tjelesna supstancija* uključuje u sebi proturječe.

10. Oni koji tvrde da oblik, kretanje, i ostale primarne ili izvorne kakvoće postoje izvan uma u nemislećim supstancijama is-

tovremeno priznaju da s bojama, zvukovima, toplinom, hladnoćom, i tome sličnim sekundarnim kakvoćama to nije slučaj, jer one su, kažu nam, osjetni doživljaji koji postoje samo u umu, a ovisе i uzrokovane su različitom veličinom, građom i kretanjem sićušnih dijelova materije. To smatraju nedvojbenom istinom, koja se može dokazati tako da se isključe sve iznimke. Ako je, međutim, izvjesno da su te izvorne kakvoće sjedinjene s drugim osjetilnim kakvoćama, tako da ih čak ni u mislima od njih ne možemo razlučiti, iz toga jasno slijedi da postoje samo u umu. No želio bih da svatko razmisli i pokuša može li bilo kakvim misaonim apstrahiranjem zamisliti protežnost i kretanje tijela bez drugih osjetilnih kakvoća. Što se mene tiče, jasno vidim da nije u mojoj moći oblikovati ideju tijela, protegnutog i pokretnog, već mu moram pridati i neku boju ili drugu osjetilnu kakvoću o kojoj uviđam da postoji samo u umu. Ukratko, protežnost, oblik, i kretanje, apstrahirani od svih drugih kakvoća, nezamislive su. One, dakle, moraju biti tamo gdje se nalaze i druge osjetilne kakvoće, naime u umu i nigdje drugdje.

11. Priznaje se, također, da *veliko i malo, brzo i sporo* ne postoje bilo gdje izvan uma, budući da su potpuno relativni i mijenjaju se zajedno s promjenom građe ili položaja osjetilnih organa. Protežnost, dakle, koja postoji izvan uma nije ni velika, ni mala, kretanje nije ni brzo, ni sporo, to jest oni uoče nisu ništa. No, reći ćete vi, oni su protežnost uopće, i kretanje uopće: na taj način vidimo u kojoj je mjeri stav o protežnim, pokretnim supstancijama, koje postoje izvan uma, ovisan o tom neobičnom učenju o *apstraktnim idejama*. A ovdje ne mogu, a da ne primijetim kako blisko taj nejasan i neodređen opis materije ili tjelesne supstancije, do kojeg dolaze moderni filozofi slijedeći svoja vlastita načela, nalikuje onom zastarjelom i toliko ismijavanom pojmu *materia prima*, koju nalazimo u Aristotela i njegovih sljedbenika. A bez protežnosti ne može se shvatiti ni čvrstoća, pa ako je dokazano da protežnost ne postoji u nemislećoj supstanciji, isto mora biti istinito i o čvrstoći.

12. Da je broj u cijelosti proizvod uma, čak i kad bismo dopustili da druge kakvoće postoje izvan njega, postat će očigledno svakome tko uzme u obzir da ista stvar nosi različitu brojevnú oznaku kada je um razmatra na različit način. Tako ista prote-

žnost iznosi jedan, tri, ili tridesetšest, već prema tome razmatra li je um u odnosu na jard, stopu, ili inč. Broj je tako očito relativan i ovisan o ljudskom razumijevanju da je neobično pomisliti kako mu je itko mogao pripisivati apsolutno postojanje izvan uma. Mi kažemo jedna knjiga, jedna stranica, jedan redak; i sve su to podjednako cjeline, mada neke od njih sadrže veći broj drugih. A u svakom od tih slučajeva jasno je da se cjelina odnosi na neki pojedinačni spoj ideja proizvoljno združenih umom.

13. Cjelinu, znam, neki žele proglasiti jednostavnom ili ne-sastavljenom idejom, koja prati sve druge ideje u umu. Ne nalazim da imam takvu ideju koja bi odgovarala riječi „*cjelina*”, a da je imam, mislim da ne bih mogao propustiti da je otkrijem; naprotiv, ona bi trebala biti najpoznatija mom razumu, jer se o njoj kaže da prati sve druge ideje i da je zamijećena pri svakom osjetilnom doživljaju i razmišljanju. Jednom riječju, ona je *apstraktna ideja*.

14. Dodat ću, nadalje, da na isti način na koji moderni filozofi dokazuju da izvjesne osjetilne kakvoće nemaju nikakvog postojanja u materiji, ni izvan uma, možemo istu stvar podjednako dokazati i za sve druge osjetilne kakvoće kakve god one bile. Tako se, primjerice, kaže da su toplina i hladnoća samo nagnuća uma, a nikako obrasci stvarnih bića koja postoje u tjelesnim supstancijama koja ih pobuđuju, jer isto tijelo koje se jednoj ruci pričinja hladnim, drugoj se pričinja toplim. Pa zašto onda ne bismo isto tako mogli dokazivati da ni oblik ni protežnost nisu obrasci ili slike kakvoća koje postoje u materiji, jer izgledaju različito istom oku s različitih stanovišta, odnosno očima različite građe s istog stanovišta, pa stoga ne mogu biti predodžbe bilo čega utvrđenog i određenog izvan uma? Nadalje, dokazano je da slatkoća uistinu nije u nekoj sočnoj stvari, jer dok stvar ostaje nepromijenjena, slatkoća prelazi u gorčinu, kao u slučaju groznice ili kad je nepce na neki drugi način oštećeno. Nije nerazborito tvrditi da ni kretanje nije izvan uma, jer kad uzastopni slijed ideja u umu postane brži, kretanje, priznaje se, izgledat će sporije bez bilo kakve promjene u bilo kojem vanjskom predmetu.

15. Ukratko, neka svatko razmotri one argumente o kojima se smatra da očito dokazuju da boje i okusi postoje samo u umu,

pa će vidjeti da se oni s podjednakom snagom mogu upotrijebiti za to da istu stvar dokažemo o protežnosti, obliku i kretanju. Premda se mora priznati da taj postupak dokazivanja ne dokazuje toliko da ne postoji nikakva protežnost, ni boja u vanjskom predmetu, koliko da pomoću osjetila ne možemo znati koja je istinska protežnost ili boja predmeta. No argumenti koji su njima prethodili jasno pokazuju da je nemoguće da bilo koja boja ili protežnost, ili bilo koja druga osjetilna kakvoća, kakve god one bile, mogu postojati u nemislećem predmetu izvan uma, te da je nemoguće da uistinu ne može postojati takva stvar kao što je vanjski predmet.

16. No ispitajmo malo predajom nam dano mnijenje. Kaže se da je protežnost modus ili akcidencija materije, a da je materija *substratum* koji je podupire. Želio bih sad da mi objasnite što se misli pod tim da materija *podupire* protežnost: reći ćete, nemam nikakvu ideju o materiji, pa to zato ne mogu objasniti. Odgovaram, vi, doduše, nemate nikakvu pozitivnu (ideju), ali ako time uopće nešto podrazumijevate, morate imati barem relativnu ideju materije; premda ne znate što je ona, mora se pretpostaviti da znate u kakvu ona stoji odnosu prema akcidencijama, i što se misli pod tim da ih ona podupire. Očigledno je da *podupiranje* ovdje ne može biti shvaćeno u svom uobičajenom ili doslovnom smislu, kao kad kažemo da stupovi podupiru zgradu. Pa u kojem to smislu onda treba uzeti?

17. Ako istražimo što su najpedantniji filozofi tvrdili da podrazumijevaju pod *materijalnom supstancijom*, otkrit ćemo da priznaju da uz te zvukove ne povezuju nikakvo drugo značenje, nego ideju o bitku uopće, zajedno s relativnim pojmom podupiranja akcidencija. Opća ideja bitka čini mi se najapstraktnijom i naj-neshvatljivijom od sviju; a što se tiče podupiranja akcidencija, ono se, kao što smo upravo zapazili, ne može shvatiti u uobičajenom smislu tih riječi; ono, dakle, mora biti uzeto u nekom drugom smislu, ali u kojem, to oni ne objašnjavaju. Pa kad razmotrim dva izdanka grane koja čini značenje riječi „*materijalna supstancija*”, postajem uvjeren na im se s njima ne veže nikakvo odjelito značenje. No zašto da se dalje mučimo raspravljajući o tom materijalnom *substratumu* ili potpornju oblika i kretanja, i drugih osjetilnih kakvoća? Ne pretpostavlja li on da te kakvoće imaju posto-

janje izvan uma? I nije li to izravno protuslovno i sve u svemu neshvatljivo?

18. No, mada bi bilo moguće da čvrste, oblikovane i pokretne supstancije postoje izvan uma i da odgovaraju idejama što ih imamo o tijelima, kako bi onda za nas bilo moguće da to spoznamo? O tome bismo morali doznati ili osjetilima ili razumom. Što se tiče naših osjetila, njima zadobivamo znanje samo o našim osjetnim doživljajima, idejama i onim stvarima koje neposredno zamjećujemo osjetilima, nazvali ih vi kako hoćete: no oni nam ne daju podatke o tome da izvan uma postoje nezamijećene stvari, slične onima koje smo zamijetili. To priznaju i sami materijalisti. Preostaje, dakle, da do bilo kakvog znanja o vanjskim stvarima, ukoliko ga uopće imamo, moramo doći razumom, izvodeći njihovo postojanje iz onog što neposredno zamjećujemo osjetilom. No koji bi nas razlog mogao navesti da, na temelju onog što zamjećujemo, povjerujemo u postojanje tijela izvan uma kad i sami pokrovitelji materije ne hine da postoji bilo kakva nužna veza između njih (tijela) i naših ideja? Velim da se svime potvrđuje (a ono što se dešava u snovima, ludilu i sličnom, stavlja to izvan sumnje) da je moguće da bismo mogli imati sve ideje koje sada imamo, iako vani ne postoje nikakva tijela koja bi im sličila. Očito je, dakle, da pretpostavljanje vanjskih tijela nije nužno za proizvodnju naših ideja, jer je prihvatljivo da su one ponekad proizvedene, a mogle bi to biti i uvijek, istim redom kao što ih sada vidimo, bez istodobne pojave vanjskih tijela.

19. No, premda bi bilo moguće da i bez njih imamo sve naše osjetne doživljaje, možda se smatra lakšim shvatiti i objasniti način njihove proizvodnje pretpostavljanjem vanjskih tijela koja su im slična, a ne nekako drugačije. Ni to se, međutim, ne može reći; jer, unatoč tome što materijalistima dopuštamo njihova vanjska tijela, oni se, po svom vlastitom priznanju, nikad ne približuju znanju o tome kako su naše ideje proizvedene: oni, naime, priznaju da su nesposobni shvatiti na koji način tijelo djeluje na duh, ili kako je moguće da bilo koju ideju utiskuje u um. Očigledno je, dakle, da ne može biti razloga zašto bismo pretpostavili materiju ili tjelesnu supstanciju za proizvodnju ideja ili osjetnih doživljaja u našem umu, jer se priznaje da ona ostaje podjednako neobjašnjiva s tom pretpostavkom, kao i bez nje. Kad bi dakle i bilo

moguće da tijela postoje izvan uma, smatrati da je tako nužno je vrlo nesigurno mnijenje; jer to znači bez ikakvog razloga pretpostaviti da je Bog stvorio nebrojena bića koja su potpuno beskorisna, koja ne služe nikakvoj svrsi.

20. Ukratko, da postoje vanjska tijela, bilo bi nemoguće da to ikad spoznamo; a da ne postoje, imali bismo iste razloge da mislimo da postoje koje imamo i sada. Pretpostavite, što nitko ne može zanijekati kao moguće, da neka inteligencija, bez pomoći vanjskih tijela, iskušava isti slijed osjetnih doživljaja i ideja kao i vi, koje su istim redom i sličnom živošću utisnute u njen um. Pitam vas ne bi li ta inteligencija imala iste razloge da vjeruje u postojanje tjelesnih supstancija, koje u njenom umu pobuđuju ideje što ih predstavljaju, kao što ih i vi možete imati za vjerovanje u istu stvar? To se ne može dovesti u pitanje; a to razmatranje dovoljno je da svaku razboritu osobu navede na to da posumnja u snagu bilo kojeg dokaza za postojanje tijela izvan uma, koji bi mogla zamisliti da posjeduje.

21. Kad bi, nakon dosad rečenog, bilo potrebno dodati još neki dokaz protiv postojanja materije, mogao bih navesti poneku od zabluda i teškoća (da ne spominjem bezbožnost) koje su izrasle iz tog učenja. Ono je dalo povoda bezbrojnim razmiricama i raspravama u filozofiji, a ne malo još dalekosežnijih u religiji. No ovdje neću u njih detaljno ulaziti, kako zato što mislim da su dokazi *a posteriori* nepotrebni da potvrde ono što je, ako se ne varam, dovoljno dokazano *a priori*, tako i zato što ću kasnije imati prilike nešto reći o njima.

22. Bojim se da sam vam dao razloga da pomislite kako sam u bavljenju tom temom nepotrebno dosadan. S kojim ciljem, naime, raspredati o onom što se može pokazati s najvećom očevidnošću u jedan ili dva reda, svakome tko je u stanju i najmanje razmišljati? Dovoljno je da se zagledate u svoje vlastite misli i da, pokušavajući to zamisliti, ispitajte je li moguće da zvuk, ili oblik, ili pokret, ili boja, postoje izvan uma, nezamijećeni? Taj jednostavan pokušaj pokazat će vam da je ono za što se borite izričito proturječe. I to u toj mjeri da ću biti zadovoljan da sve položim na tu stvar; pa ako ste u stanju bar zamisliti kao moguće da neka protežna pokretna supstancija, ili općenito, bilo koja ideja, ili ne-

što što joj nalikuje, postoji na neki drugi način no u umu koji je zamjećuje, ja ću spremno odustati od svojih razloga: pa ću vam, glede cijelog tog sklopa vanjskih tijela za koji se borite, dopustiti njegovo postojanje, premda mi ne možete dati bilo koji razlog zašto vjerujete da on postoji, niti mu možete pripisati bilo kakvu korisnost kad jednom pretpostavimo da postoji. Velim, puka mogućnost da vaše mnijenje bude istinito, proći će kao dokaz da ono to i jest.

23. No, reći ćete vi, sigurno nema ništa lakše no predočiti drveće, naprimjer, u nekom perivoju, ili knjige koje postoje u ormaru, mada tamo nema nikoga da ih zamijeti. Odgovaram: to doista i možete, u tome nema teškoće: no što je to sve, molim vas, no oblikovanje izvjesnih ideja u vašem umu koje zovete *knjigama i drvećem*, dok istovremeno propuštate oblikovati ideju nekoga tko bi ih mogao zamijetiti? Pa zar ih vi sami cijelo vrijeme ne zamjećujete i na njih ne mislite? To, dakle, nikako ne služi svrsi, već samo pokazuje da imate moć predočavanja ili oblikovanja ideja u vašem umu; no to ne pokazuje da možete zamisliti da je moguće da predmeti vaše misli mogu postojati izvan uma: da bi se to postiglo, nužno je da ih zamislite da postoje nezamisljeni ili nemišljeni, što je očito proturječe. Kad činimo najviše što možemo da bismo zamislili postojanje vanjskih tijela, mi cijelo vrijeme samo razmatramo naše vlastite ideje. No um, ne obazirući se na samog sebe, obmanut je pa misli da može zamisliti i da zamišlja kako postoje nemišljena tijela, izvan uma; premda su istovremeno umom shvaćena, odnosno postoje u njemu. S malo pozornosti svakom će se otkriti istina i očevidnost onog što je ovdje rečeno, pa će postati nepotrebno ustrajati na bilo kojem drugom dokazu protiv postojanja materijalne supstancije.

24. Čak i nakon najmanjeg ispitivanja naših vlastitih misli, jasno ćemo znati da li nam je moguće razumjeti što se podrazumijeva pod *apsolutnim postojanjem osjetilnih objekata po sebi, ili izvan uma*. Meni je očigledno da te riječi označavaju izravno proturječe, ili uopće ništa ne označavaju. A da bi se i drugi u to uvjerali, ne znam bržeg, ni poštenijeg puta no da ih zamolim da mirno obrate pozornost na svoje vlastite misli; pa ako se pri takvoj pozornosti pokaže praznina i proturječnost spomenutih izraza, sigurno im ništa više neće biti potrebno da se uvjere. Na tome

stoga ustrajem, naime na tome da su „apsolutno postojanje nemišljenih stvari”, riječi bez značenja, odnosno takve koje uključuju proturječe. To je ono što ponavljam i utvljujem, i što ozbiljno preporučujem pažljivom razmišljanju čitaoca.

25. Sve su naše ideje osjetni doživljaji, ili stvari koje zamjećujemo, kojim ih god imenima razlikovali, očito neaktivne; u njih nije uključeno nimalo moći niti djelovanja. Jedna ideja, stoga, ili predmet misli, ne može proizvesti drugu, niti je izmijeniti. Da bi nas zadovoljila istinitost toga, ništa nam drugo nije potrebno osim pukog opažanja naših ideja. Jer, kako one, i svaki njihov dio, postoje samo u umu, iz toga slijedi da u njima nema ničeg doli onog što zamjećujemo. No, tko god obrati pozornost na svoje ideje, bilo na ideje osjeta ili refleksije, neće u njima zamijetiti nikakvu moć, ni djelatnost; stoga u njima i nema ništa slično. S malo pozornosti otkrit ćemo da sam bitak neke ideje podrazumijeva pasivnost i nepokretnost; baš kao što je ideji nemoguće da bilo što učini, niti da, strogo govoreći, ičemu bude uzrokom: niti može biti slikom ili obrascem bilo kojeg aktivnog bića, kao što je vidljivo iz osmog odjeljka. Iz toga jasno slijedi da protežnost, oblik i pokret ne mogu biti uzrokom naših osjetnih doživljaja. Govoriti, stoga, da oni predstavljaju učinke moći koja proizlazi iz građe, broja, pokreta i veličine čestica sigurno mora biti lažno.

26. Mi zamjećujemo neprekidan slijed ideja, od kojih su neke iznova pobuđene, a druge izmijenjene, ili u potpunosti nestaju. Postoji, stoga, neki uzrok tih ideja o kojem one ovise, a koji ih proizvodi i mijenja. Iz prethodnog je odjeljka jasno da taj uzrok ne može biti nikakva kakvoća, ideja, niti njihov spoj. To stoga mora biti supstancija; no pokazali smo da ne postoji tjelesna ili materijalna supstancija: preostaje, dakle, da je uzrok ideja netjelesna aktivna supstancija ili duh.

27. Duh je jednostavan, nedjeljiv, aktivan bitak: dok zamjećuje ideje, zovemo ga *razumom*, a dok ih proizvodi ili na drugi način s njima postupa, zovemo ga *voljom*. Stoga o duši ili duhu ne možemo stvoriti nikakvu ideju, budući da su ideje, kakve god bile, pasivne i nepokretne, i ne mogu nam, pomoću predodžbe ili sličnosti, predstaviti ono što djeluje. S malo će pozornosti svakome biti jasno da je potpuno nemoguće imati ideju koja će naliko-

vati onom aktivnom načelu kretanja i promjene ideja. Narav je *duha*, ili onog što djeluje, takva da sam po sebi ne može biti zamijećen, već samo putem učinaka koje proizvodi. Ako itko posumnja u istinitost ovdje iznesenog, neka malo razmisli i pokuša može li uobličiti ideju bilo kakve moći ili aktivnog bitka: i posjeduje li ideje o dvije temeljne moći, označene imenima *volja* i *razum*, koje se razlikuju međusobno, kao što se razlikuju i od treće ideje – supstancije ili bitka uopće, združene s relativnim pojmom njegova podupiranja, ili bivanja subjektom gore spomenutih moći, što označavamo imenom *duša* ili *duh*. To je ono što neki tvrde; no koliko ja mogu vidjeti, riječi *volja*, *duša*, *duh*, ne stoje za različite ideje, niti uistinu za bilo kakve ideje, već za ono što je od ideja vrlo različito, koje im, budući djelatnik, ne može nalikovati, niti biti predstavljeno bilo kojom idejom. Mora se, doduše, dopustiti da istovremeno imamo neki pojam duše, duha i umskih radnji, kao što su htijenje, ljubav, mržnja, u onoj mjeri u kojoj znamo ili razumijemo značenje tih riječi.

28. Nalazim da mogu, kad god ushtjednem, u svom umu pobuditi ideje te ih mijenjati i pomicati prizore toliko često koliko to smatram prikladnim. Dovoljno je samo htijenje i odmah se ova ili ona ideja uzdiže u mom zamišljanju: pa se onda istom moći briše, praveći mjesto nekoj drugoj. To stvaranje i rastvaranje ideja u pravom smislu obilježuje um kao aktivan. Toliko je izvjesno i utemeljeno na iskustvu; no kad govorimo o nemislećim djelatnicima, ili o pobuđivanju ideja isključivši volju, samo se zabavljamo riječima.

29. No kakvu god moć imao nad svojim vlastitim mislima, otkrivam da ideje trenutačno zamijećene osjetilom ne ovise na sličan način o mojoj volji. Kad otvorim oči na punoj dnevnoj svjetlosti, nije u mojoj moći da izaberem hoću li ili neću vidjeti, niti da odredim koji će se pojedinačni predmeti izložiti mom pogledu; a slično je i sa sluhom i drugim osjetilima. Ideje utisnute u njih nisu stvorene mojom voljom. Postoji, dakle, neka druga volja ili duh koji ih proizvodi.

30. Ideje osjetila snažnije su, življe i odjelitije od ideja uobrazilje; one također imaju postojanost, slijed i suvislost, i ne pobuđuju se nasumično, kao što je često slučaj s onima koje su proi-

zvod ljudske volje, već u pravilnom slijedu ili nizovima, čija zavidljujuća povezanost dovoljno svjedoči o mudrosti i dobrohotnosti njihova Tvorca. Skupovi pravila ili utvrđene metode po kojima um o kojem ovisimo u nama pobuđuje ideje osjetila zovu se *prirodni zakoni*: a učimo ih iskustvom koje nas poučava da su takve i takve ideje praćene takvim i takvim idejama, pri uobičajenom tijeku stvari.

31. To nam nudi neku vrstu predviđanja koje nam omogućuje da upravljamo našim postupcima za životnu dobrobit. A bez toga bi bili zauvijek izgubljeni: ne bismo znali kako da uradimo nešto što bi nam moglo priskrbiti i najmanju osjetilnu ugodu, niti ukloniti i najmanju osjetilnu bol. To da hrana krijepi, da san osvježava, da nas vatra grije, da je zasijati u vrijeme sjetve način na koji nešto sazrijeva u vrijeme žetve i, općenito, da postizanju takvog i takvog cilja vode takva i takva sredstva, sve to znamo ne putem otkrivanja bilo kakve nužne veze među našim idejama, već samo promatranjem utvrđenih prirodnih zakona, bez kojeg bi svi bili u neizvjesnosti i zbrci, pa se odrastao čovjek ne bi bolje snalazio u svojim životnim poslovima od tek rođenog djeteta.

32. Pa ipak, to dosljedno, jednoliko djelovanje koje tako jasno očituje dobrotu i mudrost onog vladajućeg duha čija volja uspostavlja prirodne zakone, daleko je od toga da naše misli upravlja k njemu, već ih radije šalje u potragu za drugim uzrocima. Jer kad zamijetimo da su izvjesne osjetilne ideje stalno praćene drugim idejama, a znamo da to mi sami ne činimo, odmah pripisujemo moć i djelovanje samim idejama, pa jednu smatramo uzrokom druge, od čega ništa nije besmislenije ni neshvatljivije. Tako, primjerice, opazivši da kad vidom zamjećujemo izvjestan okrugao i svjetleći lik, istovremeno dodirom zamjećujemo ideju ili osjet nazvan toplinom, iz toga zaključujemo da je sunce uzrok topline. Na sličan način zamijetivši da su kretanje i sraz tijela praćeni zvukom, skloni smo pomisliti da je prvo uzrokovalo drugo.

33. Ideje koje Tvorac prirode utiskuje na osjetila zovemo *realne stvari*: a one pobuđene uobraziljom, koje su manje pravilne, žive i stalne, ispravnije zovemo *idejama*, ili *predodžbama stvari* koje one oponašaju i predstavljaju. Naši osjetni doživljaji, koliko god bili živi i odjeliti, ipak su *ideje*, to jest one postoje u umu, ili

su njime zamijećene, podjednako istinski kao i one koje um sam oblikuje. Dopuštam da ideje osjetila imaju u sebi više stvarnosti, to jest da su snažnije, sređenije i suvislije od onih koje stvara um; no to nije nikakav dokaz za to da one postoje izvan uma. One su također neovisnije o duhu ili mislećoj supstanciji koja ih zamjećuje po tome što ih pobuđuje volja drugog i moćnijeg duha; unatoč tome, one su *ideje*, a izvjesno je da nijedna *ideja*, bila slaba ili snažna, ne može postojati drugačije doli u umu koji je zamjećuje.

34. Prije no što prosljedimo dalje, neophodno je provesti nešto vremena odgovarajući na primjedbe koje bi se vjerojatno mogle postaviti ovdje izloženim načelima. Ukoliko, čineći to, izgledam jako dosadan onima brzog shvaćanja, nadam se da mi mogu oprostiti jer svi ljudi ne shvaćaju podjednako stvari takve naravi, a ja želim da me svatko razumije. Prvo će se, dakle, primijetiti da gore spomenuta načela izgone iz svijeta sve što je stvarno i supstancijalno, da bi njegovo mjesto zauzele varave sheme ideja. Sve stvari koje postoje postoje samo u umu, to jest čisto su pojmovne. Što se na taj način zbiva sa suncem, mjesecom i zvijezdama? Što da mislimo o kućama, rijekama, planinama, drveću, kamenju; pa čak i o našim tijelima? Zar su to sve tek brojne utvare i priviđanja naše fantazije? Na sve te i slične moguće primjedbe odgovaram da nam se, po pretpostavljenim načelima, ne uskraćuje nijedna stvar u prirodi. Šta god mi vidjeli, osjećali, čuli, ili na bilo koji način pojmlili ili razumjeli, ostaje sigurno kao i svagda, i podjednako stvarno kao što je svagda i bilo. Postoji *rerum natura*, a razlika između stvarnosti i utvara zadržava svoju punu snagu. To je vidljivo iz odjeljaka 29, 30 i 33, u kojima smo pokazali što se misli pod *realnim stvarima* nasuprot *utvarama*, ili idejama koje sami oblikujemo; no one podjednako postoje u našem umu, i u tom smislu na sličan način predstavljaju *ideje*.

35. Ja ne dokazujem ništa protiv postojanja bilo koje stvari koju možemo shvatiti, bilo osjetilom ili razmišljanjem. Ja ni najmanje ne dovodim u pitanje da postoje, i to stvarno postoje, stvari koje vidim svojim očima i dodirujem svojim rukama. Jedina stvar čije postojanje poričem jest ono što filozofi zovu materijom ili tjelesnom supstancijom. A čineći to ne nanosim nikakvu štetu ostatku čovječanstva, kojemu, usuđujem se kazati, to nikad neće nedostajati. Ateistu je uistinu potrebna boja nekog praznog imena

da bi podržala njegovu bezbožnost, a filozofi će možda ustvrditi da su izgubili značajan povod za svoje razbibrige i rasprave.

36. Ako bilo tko pomisli da nas to odvlači od postojanja ili realnosti stvari, daleko je od razumijevanja onog što je tu pretpostavljeno i izloženo najjasnijim terminima koje sam mogao smisliti. Razmotrite sažetak onog što je bilo rečeno. Postoje duhovne supstancije, umovi i ljudske duše, koje, kad im je ugodno, zažele ili pobuđuju u sebi ideje: no te ideje su blijede, slabe i nepostojane u odnosu na druge koje zamjećuju osjetilom, a koje su u njih utisnute u skladu s izvjesnim pravilima ili prirodnim zakonima, govoreći tako same po sebi o učincima uma koji je puno moćniji i mudriji od čovjekovog duha. O ovim drugima kažemo da u sebi sadrže više *stvarnosti* od onih prvih; pod čime se podrazumijeva da su utjecajnije, sređenije i odjelitije, i da nisu tek puka fikcija uma koji ih zamjećuje. U tom je smislu sunce koje vidim danju stvarno sunce, a ono koje predočujem noću ideja je onog prvog. U smislu koji je ovdje pridan stvarnosti očigledno je da je svaka biljka, zvijezda, mineral, i općenito, svaki dio svjetskog sustava, po našim načelima podjednako *stvarno biće* kao i po bilo kojim drugim. A podrazumijeva li tko pod pojmom „*stvarnost*” nešto različito od onog što ja činim, usrdno ga molim da se zagleda u svoje vlastite misli i pogleda.

37. Netko će prosvjedovati da je barem toliko istinito, naime da mi ukidamo svaku tjelesnu supstanciju. Moj odgovor na to je da, ako riječ „*supstancija*” uzmemo u običnom smislu, da označava spoj osjetilnih kakvoća, kao što su protežnost, čvrstoća, težina, i slično, onda nas se ne može optužiti da to ukidamo. No ako je uzmemo u filozofskom smislu, da označava potporanj akcidencijama ili kakvoćama, neovisno o umu, onda doista priznajem da to ukidamo, ako se može reći da netko ukida ono što nikad nije ni postojalo, čak ni u uobrazilji.

38. No, reći ćete, zvuči jako nezgodno reći da jedemo i pijemo ideje, da smo odjeveni u ideje. Priznajem da je tako, jer riječ „*ideja*” u običnom se razgovoru ne koristi za označavanje brojnih spojeva osjetilnih kakvoća, koje zovemo *stvarima*: a izvjesno je da svaki izraz koji se razlikuje od uobičajene upotrebe u jeziku izgleda

da nezgodan i smiješan. No to se ne tiče istinitosti te postavke, koja, drugim riječima, ne kazuje više od toga da se hranimo i oblačimo onim stvarima koje neposredno zamjećujemo osjetilima. Tvrdoća ili mekoća, boja, okus, toplina, oblik i slične kakvoće, koje spojene zajedno sačinjavaju brojne vrste živežnih namirnica i odjeće, kao što smo pokazali, postoje samo u umu koji ih zamjećuje; i to je sve što se podrazumijeva kad ih se zove *idejama*; a ta riječ, kad bismo je tako često koristili kao i „*stvar*”, ne bi zvučala nezgodnije ni smješnije od nje. Ja tu ne raspravljam o umjesnosti, nego o istinitosti tog izraza. Ako se, dakle, slažete sa mnom da jedemo i pijemo, i da smo zaodjeveni neposrednim predmetima osjetila koji ne mogu postojati nezamijećeni, ni izvan uma, ja ću spremno dopustiti da je doličnije i više u skladu s običajem zvati ih stvarima nego idejama.

39. Ako me netko zapita zašto koristim riječ „*ideja*”, a ne da ih radije, u skladu s običajem, zovem *stvarima*, odgovorim da to činim iz dva razloga: prvo, jer se za riječ „*stvar*”, za razliku od „*ideje*”, općenito pretpostavlja da označava nešto što postoji izvan uma; drugo, jer „*stvar*” ima obuhvatnije značenje nego „*ideja*”, uključujući duhove i misleće stvari, kao i ideje. Kako, dakle, predmeti osjetila postoje samo u umu, a uz to su nemisleći i neaktivni, odlučujem se da ih označavam riječju „*ideja*”, koja podrazumijeva ta svojstva.

40. No, govorili mi što hoćemo, netko će možda biti sklon odgovoriti da još uvijek vjeruje svojim osjetilima i da nikakvim dokazima, ma koliko oni bili uvjerljivi, neće dopustiti da nadvladaju izvjesnost osjetila. Ako je tako, potvrđujte očevidnost osjetila što više možete; mi smo, naime, spremni uraditi isto. U to da postoji ono što vidim, čujem i osjećam, to jest da to zamjećujem, ne sumnjam više no u postojanje svog vlastitog bića. No ne vidim kako bi svjedočanstvo osjetila navodno moglo biti dokazom postojanja bilo čega što nije zamijećeno osjetilom. Nama nije do toga da bilo kog čovjeka preobratimo u *skeptika*, kako bi posumnjao u svoja osjetila; naprotiv, mi im pridajemo svu zamislivu važnost i izvjesnost; ne postoje nikoja druga načela koja bi bila protivnija skepticizmu od onih koja smo mi postavili, kao što će kasnije biti jasno pokazano.

41. Drugo, netko će primijetiti da postoji velika razlika između stvarne vatre, primjerice, i ideje vatre, između toga da sanjam ili predočujem kako sam izgorio i zbiljskog događanja: to i tome slično moglo bi se isticati protiv naših postavki. Odgovor na sve to očit je iz onog što je već prije rečeno: Na ovom ću mjestu samo dodati da, ako je stvarna vatra do te mjere različita od ideje vatre, onda je također i stvarna bol koju uzrokuje različita od ideje iste boli: pa ipak, nitko neće hiniti da stvarna bol jest, ili bi mogla biti, nezamijećena stvar, niti da bi mogla biti izvan uma, ništa više no što je to slučaj s njenom idejom.

42. Treće, netko će primijetiti da stvari zbiljski vidimo izvan, ili na udaljenosti od nas, pa one stoga ne postoje u umu, budući da bi bilo besmisleno da nam stvari koje vidimo na udaljenosti od nekoliko milja budu podjednako bliske kao i naše vlastite misli. Odgovarajući na to želio bih da se razmotri da u snu često zamjećujemo stvari kako postoje u velikoj daljini, ali, unatoč tome, priznajemo da postoje samo u umu.

43. No, zbog potpunijeg razjašnjenja te stvari moglo bi biti vrijedno razmotriti kako mi ustvari vidom zamjećujemo udaljenost i stvari smještene u daljini. Jer to da uistinu vidimo vanjski prostor i tijela koja u njemu zbiljski postoje, neka bliže, a neka dalje, izgleda da u sebi nosi neko proturječje onom što je bilo rečeno, naime da tijela nemaju postojanje bilo gdje izvan uma. Razmatranje te teškoće dalo je povoda nastanku mojeg, nedavno tiskanog, „*Ogleda o novoj teoriji viđenja*”, u kojem se pokazuje da *udaljenost* ili *izvanjskost* nije neposredno sama po sebi zamijećena vidom, niti je shvaćena ili prosuđena po linijama i kutovima, niti bilo čime što je s vidom nužno povezano: već je samo nagovještana našim mislima putem izvjesnih vidljivih ideja i osjetnih doživljaja koji prate viđenje, koji, u svojoj vlastitoj naravi, nemaju nikakve sličnosti ni odnosa kako prema udaljenosti, tako ni prema stvarima smještenim u daljini. Povezanošću o kojoj učimo iz iskustva te misli i doživljaji počinju za nas značiti udaljenost i nagovještavati je na isti način na koji riječi bilo kojeg jezika nagovještavaju ideje za koje su stvorene da stoje. I to do te mjere da čovjek koji je rođen slijep, pa kasnije progleda, ne bi, na prvi pogled, pomislio da su stvari koje vidi izvan njegova uma, niti na

bilo kakvoj udaljenosti od njega. Vidi 41. odjeljak spomenute rasprave.

44. Ideje vida i dodira pripadaju dvjema vrstama, potpuno različitim i heterogenim. One prve su znakovi i nagovještaji drugih. Već je i u spomenutoj raspravi pokazano da pravi predmeti vida ne postoje izvan uma, niti predstavljaju predodžbe vanjskih stvari. U istoj se raspravi, doduše, pretpostavljalo da o dodirljivim predmetima važi kao istinito suprotno: ne zbog toga što se počinjanje te grube greške pretpostavljalo kao nužno za utvrđivanje tamo izloženog pojma; već zato što je njeno ispitivanje i odbacivanje nadilazilo moje namjere u okviru rasprave posvećene *viđenju*. Tako da je stroga istina o idejama vida, kad pomoću njih shvaćamo udaljenost i stvari smještene u daljini, to da one ne nagovještavaju niti naznačuju stvari koje zbiljski postoje u daljini, već nas podsjećaju na to koje će se ideje dodira utisnuti u naše umove na takvoj i takvoj vremenskoj razdaljini, kao posljedica takvih i takvih radnji. Iz onog što je rečeno u prijašnjim dijelovima ove rasprave, te u 147. odjeljku i drugdje u „*Ogledu*” o viđenju, očigledno je da vidljive ideje predstavljaju jezik pomoću kojeg nas, vladajući duh o kojem ovisimo, obavještava o idejama dodira koje će u nas utisnuti, u slučaju da u našim tijelima pobudimo ovo ili ono kretanje. No, o potpunijim podacima o toj stvari upućujem na sam „*Ogled*”.

45. Četrto, primijetiti će netko da iz prethodnih načela slijedi da se stvari svakog trenutka poništavaju i iznova stvaraju. Predmeti osjetila postoje samo dok ih zamjećujemo: drveće je u vrtu i stolice u salonu samo tako dugo dok je netko pokraj da ih zamijeti. Kad zatvorim oči, sav namještaj u sobi svodi se ni na što, a dovoljno je otvoriti ih da se ponovo stvori. Odgovarajući na to upućujem čitaoca na ono što je rečeno u odjeljcima 3, 4, itd., i molim ga da razmotri podrazumijeva li bilo što pod stvarnim postojanjem ideje, odjelito od njene zamijećenosti. Što se mene tiče, ni po najboljem ispitivanju koje sam bio u stanju sprovesti ne mogu otkriti da se bilo što drugo podrazumijeva pod tim riječima. I još jednom preklinjem čitaoca da ispita svoje vlastite misli, i da si ne dopusti da podlegne riječima. Ako je u stanju zamisliti da je, kako za njegove ideje, tako i za njihove arhetipove, moguće da postoje a da ne budu zamijećeni, odustajem od svojih razloga: no

ako nije u stanju, priznat će da je za njega nerazborito da ustaje u obranu neznano čega i da se pravi da optužuje kao besmislicu moje nepristajanje uz postavke koje u biti u sebi nemaju nikakvog značenja.

46. Uputno bi bilo promotriti u kojoj se mjeri sama predajom stečena načela filozofije mogu optužiti zbog tih tobožnjih besmislica. Smatra se neobično besmislenim tvrditi da se, kad sklopim očne kapke, svi vidljivi predmeti oko mene svode ni na što; no nije li upravo to ono što filozofi obično priznaju, spremno se slažući da su svjetlost i boje, koji su jedini pravi i neposredni predmeti viđenja, tek puki osjetni doživljaji i da ne postoje duže no dok bivaju zamijećeni? Možda će nekome izgledati vrlo nevjerovatno da bi se stvari svakog trena trebale ponovo stvarati, mada se ta zamisao obično poučava u skolastici. Skolastici, naime, priznaju, doduše, postojanje materije, kao i to da je čitavo svjetsko tkivo od nje sačinjeno, no unatoč tome drže da ono ne može opstojati bez božanskog očuvanja, koje tumače kao neprekidno stvaranje.

47. Štoviše, samo malo razmišljanja otkrit će nam da ako i dopustimo postojanje materije ili tjelesne supostancije, ipak će, iz danas opće prihvaćenih načela, neizbježno slijediti da nijedno pojedinačno tijelo, ma koje vrste, ne postoji dok nije zamijećeno. Jer iz odjeljka 11, i onih nakon njega, očito je da je materija za koju se zalažu filozofi nešto neshvatljivo, nešto što nema nijednu od onih posebnih kakvoća pomoću kojih razlikujemo tijela koja dopadnu naših osjetila. No da to pojasnimo, moramo primijetiti da je beskonačna djeljivost materije danas općeprihvaćena, barem od strane najpriznatijih i najznačajnijih filozofa, koji je, na temelju predajom dobivenih načela, dokazuju onkraj svakog prigovora. Odatle slijedi da u svakoj čestici materije postoji beskonačan broj dijelova koje ne zamjećujemo osjetilom. Razlog zbog kojeg nam svako pojedinačno tijelo izgleda kao da je konačne veličine, odnosno da osjetilu očituje samo konačan broj dijelova, nije u tome što ih ne sadrži više, jer ono po sebi sadrži beskonačan broj dijelova, već u tome što naše osjetilo nije dovoljno oštro da bi ih razabralo. U onoj mjeri, stoga, u kojoj naše osjetilo postaje oštrije ono zamjećuje veći broj dijelova predmeta, to jest predmet izgleda veći, njegov se oblik mijenja, a oni dijelovi na njegovim rubovima koji

su prije bili nezamjetljivi, sada izgledaju kao da ga omeđuju različitim linijama i pod kutovima različitim od onih koje smo zamjećivali tupljim osjetilom. Naposljetku, nakon različitih promjena veličine i oblika, kad osjetilo postane beskrajno oštro, tijelo će izgledati beskonačno. A za to vrijeme nema nikakve promjene u tijelu, već samo u osjetilu. Svako je tijelo, dakle, razmatrano samo po sebi, beskonačno protegnuto, te stoga lišeno svakog oblika ili figure. Iz čega slijedi da, ako bismo i trebali dopustiti da je postojanje materije sasvim izvjesno, također je izvjesno i to da su sami materijalisti, na temelju svojih vlastitih načela, prisiljeni priznati da ni pojedinačna tijela što ih zamjećujemo osjetilom, niti bilo što slično njima, ne postoji izvan uma. Materija, velim, i svaka njena pojedinačna čestica, prema njihovom je mnijenju beskonačna i bezoblična, pa je stoga um taj koji oblikuje svu raznolikost tijela koja sačinjavaju vidljivi svijet, od kojih ni jedno ne postoji duže no dok biva zamijećeno.

48. Primjedba koju smo predložili u odjeljku 45, kad je bolje razmotrimo, na načelima koja smo pretpostavili, neće se pokazati kao značajna pri istinskom postavljanju prigovora našem shvaćanju. Jer mada mi doista držimo da su predmeti osjetila samo ideje koje ne mogu postojati nezamijećene; ipak iz toga ne smijemo zaključiti da nemaju nikakvog postojanja osim dok ih mi zamjećujemo, jer može postojati neki drugi duh koji ih zamjećuje, mada mi to ne činimo. Kad god se kaže da tijela nemaju postojanje izvan uma, ne želim da se to shvati kao da podrazumijevam ovaj ili onaj pojedinačan um, već mislim na sve umove koji god postoje. Iz gore spomenutih načela stoga ne slijedi da se tijela svakog trenu poništavaju i stvaraju, niti da ne postoje u razmacima između naših zamjećivanja tih tijela.

49. Peto, možda će netko primijetiti da će, ukoliko protežnost i oblik postoje samo u umu, iz toga slijediti da je um protežan i oblikovan; jer protežnost je modus ili atribut koji se (kako tvrdi skolastika) kao predikat pridaje subjektu u kojem postoji. Odgovaram: te kakvoće postoje u umu samo na onaj način na koji su njime zamijećene, dakle ne na način *modusa* niti *atributa*, već samo na način *ideje*; pa stoga ništa više ne slijedi da je duša, odnosno um protežan jer protežnost postoji samo u njemu, no što bi slijedilo da je crven ili plav, jer te boje, kako svi priznaju, pos-

toje u njemu i nigdje drugdje. A to što filozofi govore o subjektu i modusu izgleda mi vrlo neutemeljeno i neshvatljivo. Naprimjer, po tom prijedlogu, kocka je tvrda, protežna i četvrtasta, dok se istodobno želi da riječ „*kocka*” označava subjekt ili supstanciju, različitu od tvrdoće, protežnosti i oblika, koji se o njoj izriču i koji u njoj postoje. To ne mogu shvatiti: meni se kocka ne čini nečim različitim od tih stvari koje zovu modusima ili akcidencijama. A reći da je kocka tvrda, protežna ili četvrtasta, ne znači pripisati te kakvoće subjektu koji je od njih različit i koji ih podupire, već samo predstavlja objašnjenje značenja riječi „*kocka*”.

50. Šesto, reći ćete da je mnogo stvari objašnjeno pomoću materije i kretanja; ako njih uklonimo, uništiti ćemo cijelu korpuskularnu filozofiju, i potkopati ona mehanička načela koja se s toliko uspjeha primjenjuju na objašnjenje pojava. Ukratko, kakav god napredak u proučavanju prirode ostvarili, bilo stari ili suvremeni filozofi, on proizlazi iz pretpostavke da tjelesna supstancija ili materija stvarno postoji. Na to odgovaram da nema pojave objašnjene pomoću te pretpostavke koja ne bi isto tako dobro mogla biti objašnjena i bez nje, kao što se može lako pokazati pomoću indukcije iz pojedinačnih slučajeva. Objasniti pojave isto je što i pokazati zašto na nas u takvim i takvim zgodama djeluju takve i takve ideje. No kako bi materija trebala djelovati na duh, ili u njemu proizvesti bilo kakvu ideju, to se nijedan filozof neće usuditi objasniti. Očigledno je stoga da materija ne može biti ni od kakve koristi u filozofiji prirode. Osim toga, oni koji pokušavaju objasniti stvari ne služe se pritom tjelesnom supstancijom, nego oblikom, kretanjem i drugim kakvoćama, koje uistinu nisu ništa osim pukih ideja, pa stoga ne mogu postati uzrokom bilo koje stvari, kao što smo već prije pokazali (vidi odjeljak 25).

51. Sedmo, na temelju toga će nam postaviti pitanje ne čini li se besmislenim ukloniti prirodne uzroke i pripisati sve neposrednim radnjama duhova? Na temelju tih načela ne smijemo više reći da vatra grije, ili da voda hladi, već da duh grije, i tako dalje. Ne bismo li se s pravom smijali čovjeku koji bi govorio na taj način? Odgovaram: i smijali bismo se; kod takvih stvari, naime, trebamo „*misлити ukorak s učenima, a govoriti ukorak s pukom*”. Oni koji se na temelju demonstracije uvjere u istinitost kopernikanskog sustava unatoč tome govore: *sunce se diže, sunce zalazi,*

ili *dolazi u zenit*, pa kad bi u običnom razgovoru koristili različit stil, nesumnjivo bi izgledali vrlo smiješno. Malo razmišljanja o onom što je ovdje rečeno pokazat će da se uobičajena uporaba jezika ne bi ni na koji način promijenila ni narušila kad bi se prihvatile naše postavke.

52. U uobičajenim životnim prilikama mogu se zadržati bilo koji izrazi, sve dok u nama pobuđuju prave osjećaje, ili spremnost da djelujemo na način koji je nužan za naš boljitak, ma koliko oni bili lažni kad ih uzmemo u strogom i spekulativnom smislu. To je uistinu neizbježno jer je umjesnost određena običajem, pa je jezik prilagođen predajom dobivenim mnijenjima, koja nisu uvijek najistinitija. Nemoguće je stoga, čak i u najstrožim filozofskim promišljanjima, do te mjere izmijeniti naviku i duh jezika kojim govorimo da nikada ne damo cjepidlakama povoda da traže teškoće i nedosljednosti. Pošten i iskren čitalac, međutim, razabrat će smisao iz dosega, tijeka i povezanosti govora, nalazeći izgovor za one netočne načine govorenja, koje je uporaba učinila neizbježnima.

53. A što se tiče mnijenja da ne postoje nikakvi tjelesni uzroci, to su i prije tvrdili poneki skolastičari, a u zadnje vrijeme i drugi suvremeni filozofi koji su, doduše, dopustili da materija postoji, ali su unatoč tome Boga postavili kao jedini neposredni djelatni uzrok svih stvari. Ti su ljudi uvidjeli da među osjetilnim predmetima nema ni jednog koji bi u sebi uključivao bilo kakvu moć ili aktivnost, i da je to stoga na isti način istinito i o svim tijelima o kojima pretpostavljamo da postoje izvan uma, kao što su to neposredni predmeti osjetila. Oni bi, međutim, u tom slučaju trebali pretpostaviti nebrojeno mnoštvo stvorenih bića o kojima priznaju da nisu sposobna proizvesti bilo koji učinak u prirodi i koja stoga nisu nastala ni u koju svrhu, jer je Bog sve mogao uraditi i bez njih; što bismo, mislim, trebali, doduše, dopustiti kao moguće, mada je to ustvari vrlo neobjašnjiva i nastrana pretpostavka.

54. Osmo, netko bi mogao pomisliti da je sveopći složni pristanak čovječanstva nepobjedivi dokaz u korist materije, odnosno postojanja vanjskih stvari. Zar moramo pretpostaviti da se cijeli svijet vara? I, ako je to slučaj, koji ćemo uzrok pripisati toj toliko

proširenoj i prevladavajućoj zabludi? Odgovaram, prvo, da poblizim ispitivanjem možda i nećemo otkriti da tako mnogo ljudi, kao što smo to zamišljali, uistinu vjeruje u postojanje materije ili stvari izvan uma. Strogo govoreći, nemoguće je vjerovati u ono što uključuje proturječje, odnosno u ono što nema nikakvo značenje: a to jesu li gore spomenuti izrazi takve vrste ili nisu, prepuštam nepristranom ispitivanju čitaoca. U jednom smislu uistinu se može reći da ljudi vjeruju da materija postoji, to jest oni se ponašaju kao da je neposredni uzrok njihovih osjetilnih doživljaja, koji svakog trena djeluje na njih i koji im je tako blisko prisutan, neko bezosjetilno nemisleće biće. No to da oni tako jasno shvaćaju bilo kakvo značenje obilježeno tim riječima, i to kako njime oblikuju jedno utvrđeno spekulativno mnijenje, nešto je što nisam u stanju pojmiti. To nije jedini slučaj da se ljudi samozavaravaju predočujući si da vjeruju u postavke koje su često slušali, mada one u biti nemaju nikakvo značenje.

55. Drugo, mada moramo dopustiti da je taj pojam tako sveopće i postojano prihvaćan, to će biti slab dokaz njegove istinitosti za svakoga tko razmotri kako je golem broj predrasuda i lažnih mnijenja što ih posvuda s najvećom upornošću zagovara najmanje promišljen dio čovječanstva. Postojalo je vrijeme kad su, čak i učeni ljudi, na antipode i na kretanje zemlje gledali kao na najčudovišnije besmislice, a kad razmotrimo kako je malen njihov omjer u odnosu na ostatak čovječanstva, otkrit ćemo da ni danas ti pojmovi nisu zadobili neko znatnije uporište u svijetu.

56. Od nas se, međutim, zahtijeva da naznačimo uzrok tog predrasudi i da objasnimo kako to da je u svijetu zatječemo. Na to odgovaram da ljudi znaju da zamjećuju brojne ideje kojih tvorcima nisu oni sami, koje nisu pobuđene iznutra, niti ovise o postupcima njihove volje, što ih je navelo da tvrde da te ideje ili predmeti zamjedbe imaju postojanje neovisno o umu, i izvan njega, a da pritom i ne sanjaju da te riječi uključuju proturječje. Filozofi, međutim, koji su jasno uvidjeli da neposredni predmeti zamjedbe ne postoje izvan uma, do izvjesnog su stupnja ispravili pogrešku puka, no istovremeno su upali u drugu, koja ne izgleda ništa manje besmislena, tvrdeći da postoje izvjesni predmeti koji stvarno postoje izvan uma, odnosno koji opstoje na način različit od toga da bivaju zamijećeni, dok su naše ideje samo predodžbe ili slike koje

ti predmeti utiskuju u naš um. A taj pojam filozofa duguje svoje porijeklo istom uzroku kao i prethodni, naime tome što su bili svjesni da nisu tvorcii svojih osjetnih doživljaja, što očigledno zna-ju da su u njih utisnuti izvana, pa stoga moraju imati neki uzrok različit od uma u koji su utisnuti.

57. A to što su pretpostavili da ideje osjetila u nama pobuđuju stvari kojima su slične, umjesto da se radije utječu *duhu* koji je jedini sposoban djelovati, to se može objasniti, prvo, time što nisu bili svjesni proturječnosti pretpostavljanja stvari nalik našim ide-ama koje postoje izvan nas, kao i pripisivanja moći ili djelatnosti tim stvarima. Drugo, time što vrhovni duh koji pobuđuje te ideje u našem umu nije obilježen ni ograničen za naš pogled posebnim konačnim zbrojem osjetilnih ideja, kao što su to ljudski djelatnici svojom veličinom, puti, udovima i pokretima. I treće, time što su njegovi postupci pravilni i jednoobrazni. Kad god je prirodni tijek prekinut nekim čudom, ljudi su spremni prepoznati prisustvo vi-šeg djelatnika. No kad vidimo stvari koje se nastavljaju redovnim tijekom, one u nama ne pobuđuju nikakvo razmišljanje; njihov slijed i povezanost predstavlja, doduše, dokaz najveće mudrosti, moći i dobrote njihova Stvoritelja, no on je tako ustaljen i poznat da ne mislimo da predstavlja neposredne učinke *slobodnog duha*: posebice zato što se na nestalnost i promjenjivost pri djelovanju, koje ustvari predstavlja nesavršenost, gleda kao na znak *slobo-de*.

58. Deseto, netko će prigovoriti da su pojmovi koje mi zago-varamo nespojivi s brojnim pouzdanim istinama u filozofiji i ma-tematici. Primjerice, kretanje zemlje je, kao što sada općenito pri-znaju astronomi, istina utemeljena na najjasnijim i najuvjerljivi-jim razlozima; dok na temelju prethodno spomenutih načela ta-kve stvari ne može biti. Jer, ako je kretanje samo ideja, iz toga slijedi da ne postoji ako nije zamijećeno; a kretanje zemlje nije zamijećeno osjetilom. Odgovaram da ćemo o toj postavci, ako je ispravno razumijemo, otkriti da se slaže s načelima koja smo pret-postavili: jer pitanje kreće li se zemlja ili ne kreće u stvarnosti ne znači više no to imamo li, na temelju onog što su zapazili as-tronomi, razloga zaključiti da kad bismo bili pod takvim i takvim okolnostima, dovedeni u takav i takav položaj i udaljenost, kako u odnosu na zemlju, tako i na sunce, da bismo zamijetili kako se

zemlja kreće unutar zbora planeta i da se u svakom pogledu čini kao jedna od njih: što se, prema ustanovljenim pravilima prirode u koje nemamo razloga sumnjati, može razborito zaključiti iz tih fenomena.

59. Na temelju našeg iskustva o nizu i slijedu ideja u našem umu smijemo često donositi, neću reći tek neizvjesna nagađanja, već sigurna i dobro utemeljena predviđanja što se tiču ideja koje će na nas djelovati, proizašavši iz dugačkog niza postupaka, te smo u stanju donijeti ispravnu prosudbu o tome kako bi nam stvari izgledale da budemo dovedeni u okolnosti koje su uvelike različite od onih u kojima smo sada. U tome se sastoji spoznaja prirode koja svoju korisnost i izvjesnost može sačuvati potpuno u skladu s onim što je bilo rečeno. To će se lako primijeniti na svaki prigovor slične vrste koji bi se mogao izvesti iz veličine zvijezda, ili bilo kojeg drugog otkrića u astronomiji ili u prirodi.

60. Na jedanaestom mjestu postaviti će se pitanje kojoj svrsi služi ta čudesna organizacija bilja i taj zadivljujući mehanizam u dijelovima životinja; ne bi li biljke mogle rasti i izbacivati listove i cvjetove, i ne bi li životinje mogle vršiti sve svoje kretnje i bez te raznolikosti unutrašnjih dijelova koji su tako pristalo udešeni i spojeni, kao što to mogu s njome; a koji, postavši ideje, u sebi više nemaju ništa moćno ni djelatno, niti su na bilo koji način nužno povezani s učincima koji im se pripisuju? Ako je duh taj koji svaki učinak neposredno proizvodi pomoću jednog *fiat*, činom svoje volje, onda moramo misliti da je sve divno i umješno u dje-lima bilo čovjeka bilo prirode, stvoreno uzalud. Prema tom uče-nju, mada zanatlija proizvede pero i točkiće, te svaki pokret ure, prilagodivši ih na onaj način o kojem zna da će proizvesti plani-rane pokrete, on mora misliti da je sve to učinjeno bez ikakve svrhe, i da je neki razum taj koji upravlja kazaljkom i pokazuje koji je sat u danu. Ako je tome tako, zašto to taj razum ne učini a da se on ne muči da proizvede pokrete i da sve to sastavi? Zašto ne bi prazna kutija podjednako dobro služila kao i ona druga? I kako to da se dešava da, kad god se nešto poremeti u uri, otkri-vamo odgovarajući poremećaj i u pokretima, pa kad on bude po-pravljen vještom rukom, sve bude ponovo ispravno? To isto moglo bi se reći i o satnom mehanizmu prirode, koji je velikim dijelom tako zadivljujuće fin i istančan da ga se jedva razaznaje i najbo-

ljim mikroskopom. Ukratko, postaviti će se pitanje kako se, na temelju naših načela, može na bilo koji prihvatljiv način objasniti svršni uzrok što ga pripisujemo bezbrojnom mnoštvu tijela i strojeva oblikovanih najodličnijim umijećem, mnoštvu kojem se u uobičajenoj filozofiji pripisuje vrlo umjesna uporaba i koje služi pri objašnjenju brojnih fenomena.

61. Na sve to odgovaram, prvo, mada postoje neke teškoće u vezi s upravljanjem providnosti i uporabama koje ona doznaju brojnima dijelovima prirode, koje ne bih mogao riješiti pomoću gore spomenutih načela, taj prigovor imao bi malu težinu protiv istinitosti i izvjesnosti onih stvari koje se mogu, s najvećom očevidnošću, dokazati *a priori*. Drugo, ni predajom dobivena načela nisu oslobođena sličnih teškoća; jer još uvijek se možemo pitati s kojim ciljem bi se Bog služio tim zaobilaznim metodama da polučiti stvari putem instrumenata i strojeva, koje bi, što nitko ne može poreći, mogao ostvariti pukom zapovijedi svoje volje, i bez cijelog tog aparata: uistinu, ako je поближе razmotrimo, naći ćemo da se ta primjedba može većom žestinom uzvratiti onima koji vjeruju u postojanje tih strojeva izvan uma; jer postalo je očigledno da čvrstoća, obujam, oblik, kretanje i slično, u sebi nemaju nikakve *djelatnosti* ni *učinkovitosti*, da bi bili sposobni proizvesti bilo koji učinak u prirodi (vidi 25. odjeljak). Tko god, dakle, pretpostavi da oni postoje (ako dopustimo da je ta pretpostavka moguća) dok ne bivaju zamijećeni, to očito čini bez ikakve svrhe; jer je jedina korist koja im se pripisuje, dok postoje nezamijećeni, da proizvedu te zamjetljive učinke, što uistinu ne možemo pripisati ničemu osim duhu.

62. No da se približimo toj teškoći moramo zapaziti da premda proizvodnja svih tih dijelova i organa nije apsolutno nužna da bi se proizveo bilo koji učinak, ona je ipak nužna da bi se stvari proizvodile na stalan, pravilan način, u skladu s prirodnim zakonima. Postoje izvjesni opći zakoni koji se provlače kroz cijeli lanac prirodnih učinaka: njih učimo promatranjem i proučavanjem prirode, a ljudi ih također primjenjuju pri oblikovanju umjetnih stvari koje su korisne ili su ukras života, kao i pri objašnjenju različitih fenomena, koje se sastoji u tome da se pokaže usklađenost pojedinih fenomena s općim prirodnim zakonima ili, što je ista stvar, u tome da se otkriva *jednoobraznost* pri nastanku pri-

rodnih učinaka; što će biti očito svakome tko obrati pozornost na brojne slučajeve u kojima filozofi nastoje objasniti pojave. U 31. odjeljku pokazali smo da postoji znatna i istaknuta korisnost tih pravilnih stalnih metoda rada što ih slijedi Vrhovni djelatnik. A podjednako je vidljivo i to da pojedina veličina, oblik, kretanje i raspored dijelova, mada nisu apsolutno nužni za proizvodnju učinka, ipak bivaju nužni za njegovo proizvođenje u skladu s postojećim mehaničkim zakonima prirode. Tako se, primjerice, ne može zaniijekati da bi Bog, odnosno razum koji podržava i upravlja uobičajenim tijekom stvari, mogao, kad bi namjeravao proizvesti čudo, uzrokovati sve pokrete na brojčaniku ure, mada nitko nije nikada stvorio te pokrete, niti ih ugradio u uru; međutim, ako on želi djelovati u skladu s pravilima mehanizma, koje je s mudrom svrhom ustanovio i koje održava tijekom Stvaranja, nužno je da radnje urara, pomoću kojih se stvaraju ti pokreti i ispravno prilagođuju, prethode proizvodnji prije spomenutih pokreta; kao i da svaki njihov poremećaj bude praćen zamjedbom odgovarajućeg poremećaja u pokretima, koji kad jednom ispravimo, sve ponovo bude u redu.

63. U nekim prilikama može uistinu biti nužno da Tvorac Prirode očituje svoju nenadvladivu moć proizvođači neke pojave mimo redovnog slijeda stvari. Takve iznimke od općih pravila prirode prikladne su da ljude iznenade i uliju im strahopoštovanje kako bi prepoznali Božansko Biće: no tada ih treba koristiti rijetko, jer bi inače, iz jasnog razloga, taj učinak izostao. Osim toga, Bog izgleda bira da naš razum uvjeri u svoje atribute pomoću djela prirode, koja u svojoj građi otkrivaju toliko sklada i domišljatosti, predstavljajući tako jasne naznake mudrosti i dobrohotnosti njihova Tvorca, radije no da nas na vjerovanje u svoj bitak navodi zapanjujući nas iznimnim i iznenađujućim događajima.

64. No da tu stvar još jasnije osvijetlim, primijetiti ću da primjedba postavljena u 60. odjeljku u stvarnosti ne znači drugo no sljedeće: ideje se ne proizvode bilo kako, ni slučajno, među njima postoji izvjestan red i povezanost, kao onaj između uzroka i posljedice: među njima ima brojnih spojeva koji su sastavljeni na vrlo pravilan i umjetan način, tako da izgledaju kao mnogobrojni instrumenti u ruci Prirode, koji kao da su skriveni iza pozornice,

imajući tajni zadatak pri proizvođenju pojava koje gledamo u kazalištu svijeta, a koji su po sebi zamjetljivi samo znatiželjnom oku filozofa. No budući da jedna ideja ne može uzrokovati drugu, koja je svrha te povezanosti? I budući da ti instrumenti predstavljaju tek puke *nedjelatne zamjedbe* u umu, ne služeći pri proizvodnji prirodnih učinaka, pitanje je zašto su stvoreni; ili, drugim riječima, koji bismo razlog mogli pripisati tome da nas je Bog stvorio tako da pri pažljivom razgledavanju njegovih djela zamijetimo tako veliku raznolikost ideja, koje su tako umješno spojene i do te mjere usklađene s pravilom; jer nije vjerojatno da bi sve to umijeće i pravilnost ulagao (ako se može tako reći) bez ikakve svrhe?

65. Na sve to odgovaram, prvo, da ta povezanost ideja ne podrazumijeva odnos *uzroka i posljedice*, već samo biljega ili *znaka* s njime *označenom* stvari. Vatra koju vidim nije uzrok boli koju trpim približivši joj se, već znak koji me na nju unaprijed upozorava. Na sličan način, buka koju čujem nije posljedica ovog ili onog pokreta, ni sudara okolnih tijela, već njihov znak. Drugo, razlog zbog kojeg su ideje uobličene u strojeve, to jest u umjetne i pravilne spojeve, isti je kao i onaj zbog kojeg se slova spajaju u riječi. Kako bi se nekolicini izvornih ideja moglo dati povoda da naznačuju velik broj posljedica i djelovanja, nužno je da se na različit način spoje: a kako bi njihova korisnost bila stalna i sveopća, te spojeve treba stvarati po *pravilu* i s *mudrim planom*. Na taj način prenosi nam se obilje podataka o tome što trebamo očekivati od takvih i takvih djelovanja, koje metode su prikladne da ih primijenimo kako bismo pobudili takve i takve ideje: a to je ustvari sve što zamišljam da bi se moglo razgovijetno misliti kad se kaže da razaznajući oblik, građu i mehanizam unutarnjih dijelova tijela, bilo prirodnih, bilo umjetnih, možemo spoznati brojne uporabe i svojstva koja o tome ovise, odnosno prirodu te stvari.

66. Očito je, dakle, da se one stvari koje su pod pojmom uzroka, koji doprinosi i sudjeluje pri proizvodnji posljedice, potpuno neobjašnjive i besmislene, mogu na vrlo prirodan način objasniti, te im se može pripisati prikladna i očita korisnost, ukoliko ih razmatramo samo kao biljege i znakove koji služe našoj obaviještenosti. Posao filozofa prirode stoga bi se trebao sastojati u traga-

nju za tim znakovima ustanovljenim od strane Tvorca Prirode i u nastojanju da se oni shvate, a ne u težnji da se stvari objasne tjelesnim uzrocima; koje učenje je ljudske umove previše otuđilo od onog djelatnog načela, vrhovnog i mudrog duha u kojem živimo, krećemo se i imamo svoj bitak.